

СЕКЦІЯ 1 ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.341:316.42

Власова Т.Р.

*кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки
Чернівецького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету*

КАТЕГОРІЯ «ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ» В ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ

Статтю присвячено еволюційному розвитку категорії «людський капітал», аналізу даного поняття у працях економістів. Виявлено, що сучасна теорія людського капіталу сформувалася на стику методологічних позицій, є результатом розвитку світової економічної та філософської думки. Представники різних напрямків економічної теорії відзначали і передбачали зростаючу роль у майбутньому виробництві розумових здібностей, сил, знань людини.

Ключові слова: людина, здібності, якості, капітал, людський капітал.

Власова Т.Р. КАТЕГОРІЯ «ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ» В ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ: ЭВОЛЮЦИЯ ПОДХОДОВ

Статья посвящена эволюционному развитию категории «человеческий капитал», анализу данного понятия в трудах экономистов. Выявлено, что современная теория человеческого капитала сформировалась на стыке методологических позиций, является результатом развития мировой экономической и философской мысли. Представители различных направлений экономической теории отмечали и предсказывали возрастающую роль в будущем производстве умственных способностей, сил, знаний человека.

Ключевые слова: человек, способности, качества, капитал, человеческий капитал.

Vlasova T.R. CATEGORY „HUMAN CAPITAL” IN THE HISTORY OF ECONOMIC IDEA: EVOLUTION OF APPROACHES

The article is devoted to the evolution of the category of «human capital» and analysis of this concept in the scientific works of economists. The modern theory of human capital formed at the junction of methodological positions is the result of the global economic and philosophical thought. Representatives of various areas of economic theory predicted and noted a growing role of human intelligence, strength and knowledge in the future production.

Keywords: person, capacity, quality, capital, human capital.

Постановка проблеми. Існуюча концепція людського капіталу в її сучасному вигляді не виникла сама собою, а стала закономірним результатом розвитку світової економічної та філософської думки. Розвиток економічних поглядів на капітал не відбувався шляхом однозначного лінійного руху до сучасних істин. Тим не менше, на наш погляд, не слід відноситися до гіпотез минулого як підбору часом помилкових думок, оман, непослідовності або суперечливості. Набагато продуктивніше сприймати їх як джерело проникливих передбачень, припущень щодо внутрішніх можливостей розвитку виробництва, що породжує нові види капіталу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми сутності та еволюції категорії «людський капітал» знайшли висвітлення в публікаціях таких зарубіжних дослідників, як Г. Беккер, Й. Бен-Порет, С. Боулс, Б. Вейсброд, Ф. Махлуп, Дж. Мінцер, Дж. Псахаропулос, Л. Туроу, Т. Шульц, Б. Чізвік та ін. Вагомий внесок у дослідження людського капіталу також зроблено у працях вітчизняних вчених. Зокрема, Т.Н. Шкода [1] та Н.М. Гвоздик у своїх дослідженнях розглядають теорію та практику ефективного інвестування та стратегічного управління людським капіталом на рівні підприємства. Д.П. Мельничук [2] всебічно досліджує формування людського капіталу у контексті поліпшення якості життя населення. У працях М.І. Хромова [3] вивчається механізм реалізації стратегії розвитку люд-

ського капіталу в Україні. Л.І. Гальків досліджує теорію, методологію та практику попередження втрат людського капіталу. М.В. Ніколайчук [4] розглядає проблеми теорії та практики управління людським капіталом за умов розвитку економіки знань. Незважаючи на численні публікації з даної проблематики, багато питань теоретичного та методологічного характеру потребують поглиблених досліджень, що і визначає актуальність даної статті.

Мета статті полягає в окресленні й обґрунтуванні методологічних аспектів вивчення категорії «людський капітал» та підходів щодо його визначення. Виходячи з даної мети, постають наступні завдання: здійснити аналіз основних підходів до розуміння сутності капіталу; визначити й охарактеризувати основні види капіталу в історії економічної думки, що є підґрунтям формування теорії людського капіталу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникнення капіталу як економічного явища було відзначено вченими античності і середньовіччя. До фізіократів зустрічаються спостереження і міркування головним чином щодо лихварського капіталу (Аристотель, Фома Аквінський, Ж. Кальвін). Ф. Кене і його прихильникам належить перше в історії економічної думки досить глибоке теоретичне обґрунтування положень про капітал, одна з перших спроб розкрити його економічну сутність. Якщо меркантилісти ототожнювали капітал, як правило, із грошми, то Ф. Кене вважав, що «гроші самі по

собі – це безплідне багатство, яке нічого не виробляє...» [5, с. 533]. У своїй загальновідомій «Економічній таблиці» (1758 р.) Ф. Кене демонструє, що продуктивні витрати складають основу відтворення багатства, капіталу. Ф. Кене поклав початок традиції розгляду капіталу, що складається з декількох груп «авансів» (advances), у сучасному звучанні, інвестицій, потоків витрат.

Поняття «капітал» отримало свою визначеність у працях класиків англійської політекономії і згодом без істотних змін знайшло відображення в сучасній неокласиці. Першу спробу визначити грошову вартість продуктивних корисних якостей людини та врахувати її в національному багатстві Великобританії здійснив У. Петті. У «Політичній арифметиці» (1676 р.) він запропонував метод розрахунку цінності здібностей людини як форми капіталу: цінність основної маси людей, за аналогією із землею, дорівнює двадцятикратному річному доходу, який вони створюють. Однак здібності і якості людини він усе-таки не виділяв, пропонуючи враховувати «живі діючі сили», «вартість людей» як елемент багатства країни. «Представляється доцільним, щоб те, що ми називаємо багатством, майном чи запасом країни і що є результатом минулої праці, не вважалося б чимось відмінним від живих діючих сил, а оцінювалося б однаково й ідентично брало участь у покритті суспільних нужд» [6, с. 79]. Лише наприкінці ХХ ст. людський капітал почав враховуватися в системі національних рахунків як повноправний елемент національного капіталу (національного багатства) [7, с. 20].

Основні ідеї та підходи до оцінки якостей людей, вперше сформульовані У. Петті, дістали подальший розвиток у працях А. Сміта. Особливе місце у створенні багатства А. Сміт відводив здібностям і навичкам робітників, стверджуючи, що зростання продуктивності праці залежить в першу чергу від вміння та вправності працівника, а вже потім від покращення машин та інструментів.

Особливо слід відзначити те, що Сміт включав цінність здібностей, знань та майстерності працівників до «основного капіталу» суспільства. До складу основного капіталу, за його припущенням, включаються не тільки знаряддя праці, корисні машини, поліпшення землі та дохідні будівлі, але й капіталізована цінність «набутих і корисних здібностей усіх мешканців або членів суспільства» [8, с. 171]. А. Сміт вважав, що дійсні витрати на освіту і навчання людини є, за аналогією з капіталовкладеннями в речовий капітал, інвестиціями в здатність більше заробляти в майбутньому. Ці витрати відшкодовуються, на його думку, протягом трудового періоду життя людини [8, с. 67]. Однак у цьому випадку виникає протиріччя: прибуток на капітал, обумовлений вкладеннями в навчання працівника, одержує і він сам за допомогою вищої заробітної плати, і власник основного капіталу у вигляді частки приросту прибутку підприємства. А. Сміт не дає відповіді, хто і як привласнює додатковий дохід, одержуваний завдяки вкладенням у розвиток людини, чи відбувається його розподіл між двома цими основними суб'єктами, і тоді виникають визначені соціально-економічні відносини між ними. Подібне протиріччя має місце і в сучасних інтерпретаціях теорій людського та інтелектуального капіталу.

А. Сміт розглядає знання як «капітал людини», як особливий різновид майна, особливого роду запас (stock), використовуючи який вона може отримати додатковий дохід. Важливим у методологічному

змісті є його висновок про те, що набуті та корисні здібності всіх мешканців або членів суспільства є капіталізованою цінністю. Таким чином, А. Сміта справедливо можна вважати вченим, який заклав основи сучасних теорій людського та інтелектуального капіталу.

Розробку ідей А. Сміта було продовжено Д. Рікардо на початку ХІХ ст. Підтримуючи в цілому систему поглядів А. Сміта, Д. Рікардо ототожнив процес формування здатностей людини із споживанням життєвих благ, впроваджуючи термін «витрати відтворення робочої сили» [9, с. 35]. Ж.Б. Сей розробив основи традиційного розуміння чинників виробництва, перетворивши ідею А. Сміта. На думку Ж.Б. Сей, багатство виробляється трьома головними галузями прикладання людської праці – землеробством, промисловістю і торгівлею, а природа, праця і капітал є головними чинниками виробництва. Ж.Б. Сей у «Трактаті політичної економії» (1803 р.) писав: «Капітал ґрунтується на трьох властивих людині здібностях – передбачати, розуміти й утримуватися. Бути капіталом означає готувати припаси, дах, притулок, дозвілля, освіту, незалежність, гідність для майбутніх поколінь» [10, с. 212]. Ж.Б. Сей зазначає також, що людина при народженні не володіє здібностями і силами, яких було б достатньо для роботи у майбутньому. Оскільки навички і здатності здобуваються за допомогою витрат та ведуть до зростання продуктивності праці, вони можуть розглядатися як капітал, що утворюється в результаті щорічного нагромадження, стверджував Ж.Б. Сей.

На думку С. Сімонді, «...якщо називати будь-яку корисність багатством, то такого роду багатство розрачується в момент свого створення, а «майстерність», що досягається працівниками, до якого б класу вони не належали, є свого роду основним капіталом» [11, с. 209, 211, 212].

Дотримуючись концепції продуктивної праці А. Сміта, Дж.С. Мілль характеризує продуктивну працю як таку, що створює багатство, і вона складає сутність ідеї про багатство, здатне бути накопиченим. До багатства, як він відзначає, належать насамперед інструменти, машини і кваліфікація робочої сили, сукупність яких ми зараз назвали б сумою речового і людського капіталу. На нашу думку, важливим є вислів Дж.С. Мілля: «Людина слугує метою, заради якої багатство існує. Але її здобуті здібності, що виступають тільки як засіб і реалізуються тільки за допомогою праці, повною мірою можна віднести до категорії капіталу» [12, с. 139].

Особливий, відмінний від попередніх, методологічний підхід був у К. Маркса, який досліджував соціально-економічний аспект капіталу, виявивши природу, джерела і механізм його самозростання. Він аргументовано обґрунтовував у праці «Капітал», що «капітал – це мертва праця, що, як вампір, оживає лише тоді, коли всмоктує живу працю і живе тим повніше, чим більше живої праці він поглинає» [13, с. 244].

У своєму масштабному дослідженні К. Маркс не дав єдиного, універсального визначення капіталу. Це не випадково, оскільки капітал ним розглядається як складне, багаторівневе поняття. У цілому воно охоплює всю систему виробничих відносин капіталістичної економіки. Можна виділити ряд характеристик, що розкривають якісну визначеність капіталу, його системоутворюючі властивості. По-перше, капітал – це самозростаюча вартість [13, с. 163, 166; 14, с. 121], по-друге, «...капітал – це не річ, а визначене, суспільне, належне до конкретної історичної

формації суспільства, виробниче відношення, яке представлено в речі та додає цій речі специфічного суспільного характеру» [15, с. 380–381]. По-третє, капітал реалізується у процесі кругообігу, що проходить різні стадії. К. Маркс відзначав, що «...капітал можна зрозуміти лише як рух, а не як річ, що перебуває в спокої» [14, с. 121].

У своєму дослідженні К. Маркс не тільки надавав великого значення знанням і розвитку продуктивних здібностей людини, як це було подано в працях багатьох економістів, але й пояснив їх соціально-економічну природу. Ним було сформульовано концепцію продуктивних сил людини і суспільства. Маркс зазначав, що головним багатством суспільства є як сама людина, так і накопичені за багато поколінь її творчі здібності. Людина, взаємодіючи з природою та іншими індивідами у прагненні задовольнити свої потреби, розвиває свої здібності, самореалізується. Вся «інша» природа – це результат людської праці. «Природа не будує ні машин, ні локомотивів, ні залізниць, ні електричного телеграфу... Усе це – продукти людської праці, природний матеріал, перетворений на органи людської волі, що панує над природою, або людської діяльності у природі. Усе це – створені людською рукою органи людського мозку, упредметнена сила знань», – відзначав К. Маркс [16, с. 215]. Ця ідея важлива для розуміння взаємозв'язку праці, людської діяльності та знань, оскільки багато сучасних економістів подають знання та інформацію як самостійні чинники виробництва. Перефразуючи ідею К. Маркса, правомірно дійти висновку: знання самі по собі нічого не будують, не створюють нової вартості. Насправді збільшення вартості обумовлене продуктивним використанням робочої сили, що володіє інтелектуальними здібностями. Знання не реалізуються поза людською діяльністю без розумових та фізичних зусиль.

Розвиток продуктивної сили людини, суспільства відбувається насамперед за допомогою генерування нового знання, зміни якості робочої сили. К. Маркс підкреслював, що «розвиток науки, цього ідеального і разом із тим практичного багатства, є лише однією зі сторін, однією з форм, у яких виступає розвиток продуктивних сил людини» [16, с. 33].

Заперечуючи правомірність розгляду в умовах капіталістичної системи робочої сили як капіталу, а заробітної плати – як відсотка від його використання, К. Маркс аргументував це двома положеннями: «... по-перше, робітник повинен працювати, щоб одержати ці відсотки, і, по-друге, він не може перетворити на дзвінку монету капітальну вартість своєї робочої сили шляхом передачі її іншому» [17, с. 8].

Робоча сила, а саме її властивості, можуть стати елементом капіталу тільки після її продажу (чи свого роду оренди) власникові засобів виробництва. Після цього робоча сила, здобуваючи форми змінного капіталу, інтегрується з постійним капіталом у процесі продуктивного споживання і функціонує як частина сукупного капіталу, приносячи додаткові доходи, але не працівникові, а власникові капіталу. Це був, безсумнівно, крок уперед по шляху розкриття соціально-економічної природи використання інтелектуальних здатностей, знань, накопичених працівником.

А. Маршалл відносив здібності, якості та знання людей до нематеріальних і невідчужуваних благ. На його думку, вони складають особисте багатство людини, її «персональний» (особистий) капітал. Заслугою А. Маршалла є аналіз не тільки особливостей використання цих благ, але також проблеми їх привласнення. Він стверджував, що «значну час-

тину капіталу складають знання та організація, причому з них одна частка знаходиться в приватній власності, а інша – ні. Знання – це найпотужніший двигун виробництва. Воно дозволяє нам підкоряти природу і змушувати її сили задовольняти наші потреби» [18, с. 208]. «Персональний» капітал розглядався А. Маршаллом аналогічно до речового, оскільки ці обидва види капіталу здатні приносити дохід його власнику, а витрати на освіту подібні до інвестицій у речовий капітал. А. Маршалл зазначав: «Зарплата й інші доходи людини мають багато спільного з відсотком на капітал. Тут існує повна відповідність між причинами, що керують ціною пропозиції матеріальних і персональних капіталів: мотиви, що спонукають людину накопичувати персональний капітал у вигляді внесків в освіту, подібні до тих, що визначають нагромадження матеріального капіталу» [19, с. 79]. Розмежовуючи «матеріальний» і «персональний» капітал, А. Маршалл до останнього відносив головним чином витрати батьків на навчання дітей.

Однак А. Маршалл не сформулював ясної концепції, обмежившись окремими, багато в чому суперечливими положеннями. Він уперше проаналізував роль ділових зв'язків і торгової репутації підприємства, того, що століттям пізніше західні фахівці визначать як «клієнтський» капітал, включивши його до інтелектуального капіталу фірми. Він вважав, що вартість підприємства може бути обумовлена «наявністю монополії – або повної монополії, що, можливо, дає патент, або часткової монополії, забезпеченої тим, що вироби даного підприємства краще відомі, ніж вироби інших, за якістю фактично рівнозначних першим» [20, с. 119]. При цьому вчений припускав, що в цьому випадку немає приросту реального багатства країни, однак ділові зв'язки і торгова репутація сприяють повнішому задоволенню потреб усього суспільства, і в цьому змісті призводять до збільшення національного багатства [20, с. 119].

І. Фішер вважав капіталом усе, що протягом певного часу приносить дохід, причому будь-який дохід завжди є продуктом капіталу [21, с. 68–69]. Він зазначає, що в принципі ніщо не заважає відносити до капіталу також і людський чинник, економічна оцінка якого також буде ґрунтуватися на заробітку, отриманому індивідом протягом життя. Таким чином, І. Фішеру належить сміливе припущення: людський капітал накопичується так само, як фізичний капітал. Отже, будь-який елемент багатства, яким володіє економічний суб'єкт, незалежно від того, чи є це засіб виробництва або інформаційний продукт, що приносить його власникові постійний дохід протягом тривалого часу, можна розглядати як капітал. І далі, оскільки капітал – єдиний чинник виробництва, тоді увесь підлягаючий розподілу дохід складається з відсотка, заробітна плата є процентними платежами на людський капітал, а національний дохід цілком складається зі споживчих витрат. Оскільки кожна людина володіє тим чи іншим запасом багатства й одержує від своєї власності дохід, І. Фішер формулює концепцію «всеосяжного капіталу».

Представники класичної і неокласичної шкіл економічної теорії висловили припущення щодо існування неречових форм багатства і капіталу у формі здібностей працівника, його майстерності, кваліфікації (У. Петті, А. Сміт, Ж.Б. Сей, Дж.С. Мілль, А. Маршалл, І. Фішер), які залишилися передбаченням і не одержали завершення у вигляді цілісної концепції. Очевидно, для подібної концепції ще не було достатньої бази. Разом із тим, ці вчені послі-

довно виробили методологічні підходи до аналізу капіталу.

На рубежі XIX–XX ст. в економічній теорії з'явилася течія, яка трактувала людину та її здібності як капітал і поєднувала прихильників різних методологічних позицій. Причому основна частина авторів оголосила капіталом саму людину (Л. Вальрас, Дж.Б. Кларк, Дж. МакКуллох, Г.Д. Маклеод, Й. фон Тюнен, Т. Уїтштейн, У. Фарр, І. Фішер). Ряд економістів відстоювали точку зору про те, що капіталом є не сама людина, а тільки успадковані і набуті людиною характеристики і здатності (Ф. Ліст, В. Рошер, Н.Сеніор, Г. Сіджвік, Дж.С. Уолш). Однак науковий авторитет А. Маршалла, який стверджував, що капітал повинний включати тільки ті види багатства, що можуть бути придбані і продані на ринку, сприяв обмеженню подальшого вивчення форм капіталу нематеріального характеру.

Усі ці дослідження капіталу в історії економічної думки підготували фундамент, на якому вибудовуються теорії людського та інтелектуального капіталу. Логіка становлення наукової економічної думки, включаючи історію теорії капіталу, показує зміну суспільних пріоритетів і ступені розвитку методології економічної теорії. Незважаючи на протиріччя та незавершений характер підходів, їх теоретичний синтез розкриває можливість цілісного розуміння сутності людського капіталу. Представники різних напрямків економічної теорії відзначали і передбачали зростаючу роль у майбутньому виробництві розумових здібностей, сил, знань людини.

Висновки. Таким чином, теорія людського капіталу формується на стику методологічних позицій. Однак виникнення даної теорії пояснюється не тільки методологічними передумовами, але й практикою сучасного господарювання. Друга половина XX – початок XXI ст. характеризуються розгортанням науково-технічної революції, що підсилює роль інтелектуальної складової у виробництві. Загальний рівень освіти працівника, його професійно-кваліфікаційна підготовка стають вирішальним чинником економічного зростання.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Шкода Т.Н. Людський капітал підприємства: теорія і практика стратегічного управління : [монографія] / Т.Н. Шкода ; Нац. авіац. ун-т. – Київ : Світ Успіху, 2015. – 423 с.
2. Людський капітал України: демографічні передумови та соціально-економічні чинники формування : [колект. Монографія] / За ред. Д.П. Мельничука ; Житомир. держ. технол. ун-т. – Житомир : ЖДТУ, 2014. – 317 с.
3. Хромов М.І. Механізм реалізації стратегії розвитку людського капіталу України : [монографія] / М.І. Хромов ; Донец. нац. ун-т, Ін-т економіки пром-ті НАН України. – Донецьк : Ноулідж, 2013. – 254 с.
4. Ніколайчук М.В. Управління людським капіталом за умов розвитку економіки знань: проблеми теорії та практики : [монографія] / М.В. Ніколайчук. – Хмельницький : ХНУ, 2012. – 201 с.
5. Кене Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кене ; пер. с франц. ; ред.- сост. А.И. Казарин. – М., Соцэкгиз, 1960. – 550 с.
6. Петти У. Экономические и статистические работы : т. 1–2 / У. Петти ; пер. с англ. под ред. М. Смит ; предисл. Д. Розенберга. – М. : Соцэкгиз, 1940. – 324 с.
7. Нестеров Л.И. Новые веяния в статистике национального богатства России / Л.И. Нестеров // Вопросы статистики. – 2000. – № 10. – С. 20–23.
8. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – 594 с.
9. Курганский С.А. Человеческий капитал: теория и практика / С.А. Курганский. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2004. – 160 с.
10. Сэй Ж.-Б. Трактат политической экономии / Ж.-Б.Сэй ; перевод Е.Н. Коменецкой. – М. : Солдатенков, 1896. – 327 с.
11. Сисмонди Ж.С. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению : в 2-х т. Т. 1 / Ж.С. де Сисмонди ; пер. с франц. под ред. А.Ф. Кона. – М. : Соцэкгиз, 1935–1937. – 386 с.
12. Миль Д.С. Основы политической экономии : в 3-х т. Т. 1 / Дж.С. Миль ; пер. с англ. А.А. Калинина, В.Т. Стоплер ; под общ. ред. А.Г. Милейковского ; вступит. ст. А.Г. Милейковского, Ю.Б. Кочеврина. – М. : Прогресс, 1980–1981. – 495 с.
13. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том первый. Книга I: Процесс производства капитала. Отдел третий. – Производство абсолютной прибавочной стоимости. Глава восьмая – Рабочий день / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения ; 2-е изд. – М. : Политиздат, 1960. – Т. 23. – 907 с.
14. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том второй. Книга II: Процесс обращения капитала. Отдел первый. – Метаморфозы капитала и их кругооборот. Глава четвертая – Три фигуры процесса кругооборота / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения ; 2-е изд. – М. : Политиздат, 1961. – Т. 24. – 648 с.
15. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том третий. Книга III: Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Часть вторая (главы XXIX–LII). Отдел седьмой. – Доходы и их источники. Глава сорок восьмая. – Трехдневная формула / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения ; 2-е изд. – М. : Политиздат, 1962. – Т. 25. – Ч. II. – 551 с.
16. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов. (Первоначальный вариант «Капитала»). Часть вторая. Критика политической экономии (черновой набросок 1857–1858 годов). [Вторая половина рукописи]. Глава о капитале / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения ; 2-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 46. – Ч. II. – 618 с.
17. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том третий. Книга III: Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Часть вторая (главы XXIX–LII). Отдел пятый. – Деление прибыли на процент и предпринимательский доход. Капитал, приносящий проценты (продолжение). Глава XXIX. – Составные части банковского капитала / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения ; 2-е изд. – М. : Политиздат, 1962. – Т. 25. – Ч. II. – 551 с.
18. Маршалл А. Факторы производства. Земля, труд, капитал и организация, гл. I. Вводная : Кн. 4 / А. Маршалл // Принципы экономической науки : в 3-х т. Т. 1 ; пер. с англ. – М. : Прогресс-Универс, 1993. – 416 с.
19. Маршалл А. Распределение национального дохода, гл. XI. Общий взгляд на распределение : К 4 / А. Маршалл // Принципы политической экономии : в 3-х т. Т. 3 ; пер. с англ. Р.И. Стоплера ; общ. ред. и вступ. ст. С.М. Никитина. – М. : Прогресс, 1983–1984. – 351 с.
20. Маршалл А. Некоторые основные понятия, гл. IV. Доход. Капитал : Кн. 2 / А. Маршалл // Принципы экономической науки : в 3-х т. Т. 1 ; пер. с англ. – М. : Прогресс-Универс, 1993. – 416 с.
21. Fisher I. The Nature of Capital and Income. L., 1927. – 427 p.